

Основні чинники формування статеві-вікової структури етносів України у 2-й половині ХХ століття

Сучасна етнодемографічна структура українського суспільства формувалася під впливом комплексу політичних та соціально-економічних чинників, які визначали зміст розвитку соціуму протягом останніх десятиліть. Кожний історичний період відрізнявся пріоритетним впливом різних за суттю факторів. При цьому спостерігались як всеохоплюючий їх характер, так і варіативність їх впливу на динаміку статеві-вікового складу етносів, представники яких проживали на території України.

Основними історичними подіями, які стали відправним пунктом всіх майбутніх демографічних змін в українському суспільстві, слід вважати голодомор в Україні 1932-33 років, політичні репресії в СРСР 1937-38 років та військові дії в роки Другої світової і, передусім, Великої вітчизняної війни. В 1932-33 роках найбільш вразливою віковою групою виявилися діти, які від хронічного голоду страждали найсильніше, що призводило до зростання показників дитячої смертності і зменшення чисельності дітей, народжених на початку 1930-х років. Тим самим формувалася вікова диспропорція, яка чітко простежувалася при графічному відтворенні статеві-вікового складу населення за статистичними даними всіх післявоєнних Всесоюзних переписів населення. В кількісному співвідношенні статевий дисбаланс внаслідок голодомору не був настільки вираженим як дисбаланс вікових груп.

Натомість наступна трагічна віха в житті країни – масові репресії 1937-38 років - стала причиною формування значного кількісного переважання жінок над чоловіками, особливо, в вікових групах, яким на той час було від 29 до 40 років. Втім, молодші і майже всі старші вікові групи також зазнали наслідків репресивних дій радянського режиму.

Найбільш потужний негативний вплив на демографічну структуру населення УРСР здійснили події Другої світової війни, що позначилося на значній деформації кількісного співвідношення статеві-вікових груп. Воєнне лихоліття завдало величезних прямих (масова загибель населення різних вікових груп внаслідок військових дій та геноциду) та опосередкованих (надзвичайне зменшення народжуваності) демографічних втрат як УРСР зокрема, так і СРСР загалом. Скрутною для демографічних процесів залишалася ситуація і в післявоєнне п'ятиліття: втрати чоловіків і жінок дітородного віку під час Великої вітчизняної війни, післявоєнний голод та скрутне економічне становище потенційних батьків – все це аж ніяк не сприяло зростанню показників народжуваності.

В післявоєнні десятиліття перспективи демографічного розвитку українського суспільства визначалися загальними тенденціями, властивими європейській моделі демографічного відтворення і передусім пов'язувалися з соціально-економічними процесами. Наслідком цього стало поступове уповільнення темпів росту населення. Суттєво впливали на демографічну

ситуацію в Україні 1960-90-х років урбанізаційні процеси. Протягом 1959-2001 років (вказані дати проведення першого післявоєнного радянського та першого Всеукраїнського переписів населення) кількість міських населених пунктів зросла на чверть. Урбанізація зумовила зменшення абсолютної та відносної чисельності сіл та сільського населення. За вказаний період кількість мешканців сіл зменшилася в 1,4 разу. Відповідно домінуючими ставали генеративні тенденції, властиві міському населенню, що призводило до заміни багатодітності сімей на одно- або дводітність. Негативно позначалися на репродуктивних настановах і масові міграції населення – у вигляді оргнаборів робочої сили (передусім – молоді, яка внаслідок переїздів та побутової необлаштованості відкладала народження дітей до більш сприятливих часів). Водночас зі зменшенням темпів росту населення України відбувався процес демографічного старіння українського суспільства.

Всі зазначені вище фактори напряму впливали на зміни у статевому віковому складі всіх етнонаціональних груп УРСР. Особливо спорідненою із загальноукраїнською була демографічна структура титульного етносу – українців, які протягом другої половини ХХ століття незмінно зберігали абсолютне кількісне переважання у порівнянні з іншими національними групами і фактично уособлювали загальні тенденції демографічного розвитку населення України. Як буде визначено далі, українці були серед тих найбільших етносів (кількість представників яких у 2001 році перевищувала 100 тис. осіб), які найдовше зберігали оптимістичні перспективи демографічного розвитку [наступні показники розраховані автором за: 1, с.32-43; 2, с. 33-43; 3, с. 72-77; 4, с. 6-288; 5, с. 26-34;].

Зміни статевому-вікового складу українців та наступного за чисельністю представників етносу України - росіян у цілому відображали загальноукраїнські демографічні процеси, що пояснюється численністю представників цих етносів. Їх демографічна структура в цілому характеризувалася регресивністю вікового складу та переважанням жінок у старших вікових групах (особливо це помітно серед українців), а також вказувала на великі показники смертності у вікових групах, які постраждали від голодомору та війни, а також пов'язаного з цими подіями загального зменшення народжуваності.

У 1950-х роках почало відбуватися швидке демографічне постаріння єврейського та польського населення України. При цьому серед поляків спостерігалось значне переважання жінок, особливо у старших вікових групах (від 50 років і старше). За умов стабільності демографічних процесів у 1950-х роках, скоріш за все, доводиться казати про зміну респондентами національної приналежності як власної, так і їх дітей. Подібні тенденції, хоча й меншою мірою характеризували в той період і білорусів, які проживали в УРСР.

Загалом за період другої половини ХХ століття найбільш інтенсивним стало старіння таких етносів, як євреї, росіяни та білоруси. Зокрема, частка

осіб віком 60 років і старше за період з 1959 по 2001 рік зросла у росіян у три, а у білорусів – майже у чотири рази, в той час як питома вага дітей серед білорусів зменшилася втричі, а серед росіян - у 2,5 рази. Оскільки найбільш швидкими темпами відбувалось скорочення чисельності євреїв – у першу чергу внаслідок їх масової еміграції за кордон, то розробка статистичних даних щодо представників етносу у підсумкових публікаціях перепису 2001 року навіть не здійснювалась. Тому необхідно порівняти дані переписів 1959 та 1989 років: виявляється, що вже тоді деформація вікової структури євреїв відбувалась настільки швидкими темпами, що серед них питома вага осіб віком 60 років і старше зросла більше, ніж удвічі, тоді як відносна чисельність дітей навпаки майже вдвічі зменшилася. Особливо критичною у зазначеному контексті була ситуація в сільській місцевості, де частка євреїв віком 60 років і старше у 1989 році збільшилася до 39,8%, а відносна чисельність дітей зменшилася до 6%.

За даними перепису 2001 року найстарішими етносами були білоруси (35,9% осіб 60 років і старше) та поляки (36,9%). Втім, й інші етноси за шкалою Е. Росета також характеризувалися високим рівнем старіння (частка осіб у віці 60 років і старше у загальній чисельності представників кожного з названих етносу складала 18% і вище).

Більш сприятливою у 2001 році була вікова структура українців та молдован: серед них питома вага дітей дорівнювала 17,6 та 15,9% відповідно, а відсоток осіб у віці 60 років і старше становив 20,8 та 18,6%. При цьому слід зазначити, що показник питомої ваги дітей серед українців був вищим за середній по Україні. До того ж темпи старіння українців за період з 1989 по 2001 роки зменшилися у порівнянні з попередніми десятиліттями.

Щодо сільського населення, то демографічно більш перспективною була вікова структура молдован, у складі яких нараховувалося 18,5% дітей та стільки ж осіб у віці від 60 років і старше. Для порівняння, серед українців, що проживали у селах, 26,6% становили літні люди, а частка дітей дорівнювала 18,9%.

Згідно даних перепису 2001 року наймолодшим був віковий склад угорців, румун і, передусім, кримських татар. Співвідношення показників питомої ваги дітей і осіб похилого віку у складі названих етнічних груп виглядало так: серед угорців відповідно 18,9 і 17,8%, серед румун – 22,8 і 17%, серед кримських татар – 23,3 і 14,6% (що стало найбільшим чисельним переважанням представників наймолодших вікових категорій). Саме значний демографічний потенціал дозволив угорцям і румунам зберігати відносну демографічну молодість, тому з 1979 по 2001 рік угорське населення республіки кількісно майже не зменшилося, а румунів стало аж на 20% більше. Щодо кримських татар слід сказати наступне: в Крим з місць депортації повернулася здебільшого молодь, що невдовзі дозволило швидко збільшити чисельність представників етнічної групи за рахунок надзвичайно високих показників народжуваності. До того ж всім трьом згаданим етносам

було властиве більш помітне переважання молоді серед сільських жителів, а оскільки усі вони - здебільшого мешканці сіл, то демографічне майбутнє цих народів можна вважати оптимістичним.

У період з 1989 по 2001 роки загальною негативною тенденцією стало скорочення народжуваності серед представників усіх досліджуваних етнічних груп. Навіть у кримських татар сплеск народжуваності припав на порубіжжя 1980-90-х років, однак з 1992 р. відбулося падіння народжуваності (що можна пов'язати з впливом установок малодітності, які панували в Україні та з невирішеністю чисельних проблем депортованих етносів). В цілому демографічними реаліями 1990-х років стали: зменшення народжуваності, зростання смертності, міграції молодого працездатного населення.

У підсумку слід зазначити, що основну роль у формуванні особливостей демографічних процесів в Україні відігравали і продовжують відігравати етнічні українці. На загальноукраїнському рівні демографічну ситуацію також визначали відповідні процеси у росіян, білорусів і, донедавна, євреїв, на регіональному – у молдован, поляків, болгар, кримських татар. Динаміка чисельності та вікового складу етнічних груп залежала в першу чергу від їх соціально-поселенської структури. Суспільна криза 1990-х років несприятливо вплинула на демографічну структуру всіх національних груп, які проживають в Україні.

Список використаних джерел:

1. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР / Отв. за выпуск К.А. Орехов. – М.: Госстатиздат, 1963. – 216 с.
2. Національний склад населення України. – Частина 1 (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1991. – 219 с.
3. Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня №7/56/ ЦСУ УРСР. - К.: Держсатвидав, 1961. – 236 с.
4. Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року) / За ред. О.Г. Осауленка. Відповідальні за випуск Н.С. Власенко, Л.М. Стельмах. – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – 373 с.
5. Численность, культурный уровень и социально- профессиональный состав населения отдельных национальностей Украинской ССР (по данным Всесоюзной переписи населения 1979 года). – Часть 1. – К.: Государственный комитет СССР по статистике, 1982 – 169 с.